

Місце і роль мовленнєвих жанрів у французькому романі XVIII-XX ст.

І. Г. Лепетюк

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут філології, Київ, Україна
Corresponding author. E-mail: irina@prevalex.com

Paper received 08.02.19; Accepted for publication 13.02.19.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2019-191VII57-06>

Анотація. Дослідження базується на теорії мовленнєвих жанрів Бахтіна М.М., згідно з якою будь яка комунікація, включаючи художню комунікацію реалізується через мовленнєві жанри. Художня комунікація розглядається як вторинний мовленнєвий жанр, який з'являється в умовах культурної комунікації і в процесі творення використовує первинні мовленнєві жанри. Стаття представляє результати дослідження місця і ролі первинних мовленнєвих жанрів в структурі текстів французького роману XVIII-XX ст. А саме досліджується еволюція появи мовленнєвих жанрів в текстах романів, їх форми присутності та їх функції.

Ключові слова: дискурс, мовленнєвий жанр, художня комунікація, французький роман, вторинний мовленнєвий жанр, первинний мовленнєвий жанр.

Введення. Теорія мовленнєвих жанрів (далі – МЖ) була розроблена видатним вченим-філологом М.М. Бахтіним. Основні її положення були викладені у статті « Про мовленнєві жанри » [1, с. 250-296]. М.М. Бахтін визначав МЖ через поняття висловлювання: вчений розглядав висловлення як одиницю мовлення (на відміну від речення, що є одиницею мови) та вважав, що “кожне окреме висловлення індивідуальне, але кожна сфера використання мови виробляє свої відносно стійкі типи висловлень”. Ці стійкі типи висловлень або “типові моделі побудови мовленнєвого цілого”, що відповідають типовим ситуаціям мовленнєвого спілкування, М.М. Бахтін називав мовленнєвими жанрами [1, с. 250, 234]. Пов'язуючи мовленнєву діяльність людини безпосередньо з її предметною діяльністю та виходячи з того, що мовою опосередковані різноманітні сфери людської діяльності, а використання мови в кожній з цих сфер має свої специфічні умови і цілі, відзначається своїм змістом, мовним стилем, набором словникових, фразеологічних і граматичних засобів і, передусім, своєю композиційною будовою, М.М. Бахтін визначає мовленнєві жанри як стійкі типи висловлювань, вироблені певною сферою мовленнєвої діяльності [1, с. 250-251]. М.М. Бахтін розподіляв МЖ на первинні та вторинні. "Вторинні (складні) мовленнєві жанри - романи, драми, різноманітні наукові дослідження, великі публіцистичні жанри і т.п. - виникають в умовах більш складного та відносно високоорганізованого культурного спілкування (переважно письмового) - художнього, наукового, суспільно-політичного і т.п. В процесі свого формування вони вбирають в себе різноманітні первинні жанри, що склалися в умовах безпосереднього мовленнєвого спілкування [1, с. 252].

Короткий огляд публікацій по темі. Порівняння положень теорії мовленнєвих жанрів М.М. Бахтіна з іншими лінгвістичними теоріями типології дискурсу, зокрема теорією мовленнєвих актів Остіна [2] і Серля [3], теорією « дискурсивних утворень » Фуко [4], « мовленнєвими іграми » Вітгенштейна [5] виявило два основних положення теорії МЖ, що зумовлюють її вагомість та значущість для аналізу художнього дискурсу – розроблений аналіз висловлення та розглядання тексту художнього твору з одного боку як цілісне висловлення автора, звернене до читача, а з іншого як вторинний жанр що вбирає в себе і різною мі-

рою опосередковує первинні жанри.

Цілі дослідження. аме це діалектичне співвідношення МЖ та структури художнього твору, дослідження тенденцій до розширення репертуару МЖ, присутніх в тексті французького роману є об'єктом нашої уваги. Застосовуючи розроблену нами класифікацію МЖ за сферами людської діяльності [6], ми проаналізували як кожна з цих сфер представлена на сторінках художнього тексту. Нас цікавили також загальні тенденції розвитку естетики роману та їх вплив на художній дискурс на протязі кожного з сторіч. В основу роботи покладено мету перевірити та поглибити гіпотезу М.М. Бахтіна за якою текст роману вбирає та асимілює в процесі творення різноманітні мовленнєві жанри, які, в свою чергу, зазнають значних трансформацій під впливом контексту художнього твору. Мета нашого дослідження полягає в визначенні ролі та місця мовленнєвих жанрів в структурі художнього тексту, засобів введення їх у художній текст та форм присутності, а також у вивченні різних трансформацій, яких вони зазнають в ньому, та функцій які вони виконують.

Матеріалі і методи. Дослідження виконано на матеріалі текстів романів французьких письменників XVIII-XX сторіч, період, який охоплює становлення та розвиток сучасного французького роману. Аналіз творів, що належать до зазначеного хронологічного періоду, дає змогу поєднати хронологічний та синхронічний підходи до вивчення поставленого питання.

Результати дослідження. Саме це діалектичне співвідношення МЖ та структури художнього твору, дослідження тенденцій до розширення репертуару МЖ, присутніх в тексті французького роману є об'єктом нашої уваги у другому розділі роботи. Застосовуючи розроблену нами класифікацію МЖ за сферами людської діяльності [6], ми проаналізували як кожна з цих сфер представлена на сторінках художнього тексту. Нас цікавили також загальні тенденції розвитку естетики роману та їх вплив на художній дискурс на протязі кожного з сторіч.

Діахронічне дослідження структури тексту французького роману XVIII-XX сторіч виявило, що у XVIII сторіччі ми спостерігаємо цікавий феномен - мовленнєві жанри дають форму роману: роман в листах, роман-сповідь, роман-щоденник тощо. Письменники вдаються до імітування певного МЖ, прагнучі прав-

доподібності, а також з метою запобігти цензури, оскільки роман, як жанр, був дискредитований на той час. Аналіз текстів романів дозволив виділити три основних типи побудови мовленнєвої структури роману: монологічну форму, діалогічну форму та епістолярну. Щодо репертуару МЖ, представлених на сторінках роману на той період, домінуючими є МЖ повсякденної комунікації: діалоги, монологи, листи.

Систематичне і послідовне використання МЖ в художньому тексті можна спостерігати вже в творах письменників початку ХІХ сторіччя, в період розвитку романтизму і реалізму. Значно збагачується репертуар мовленнєвих жанрів, що вже відносяться до різних сфер людської діяльності. Це пояснюється значними змінами що відбуваються у французькому суспільстві а саме – соціальні революції, розвиток капіталізму і пов'язаний з ним розвиток економічних відносин, торгівлі та реклами, науково-технічний прогрес та підвищення ролі преси. В лінгвістичній структурі проаналізованих нами романів цього періоду це знайшло свій прояв у використанні письменниками мовленнєвих жанрів, що представляють різноманітні сфери діяльності людей. В мовленнєвій партії персонажів ми знаходимо ділові домовленості, підрахунки, розрахунки по вексялям, прогнозування торговельних операцій, комерційні угоди, рекламні проспекти та таке інше. Сферу судочинства представляють судовий процес, звинувачення, допити, вироки тощо. Сфера військового мовлення представлена МЖ військової справи (укази, ультиматуми, доповіді, військові рапорти, мандати, військові команди). Соціально-політичну сферу відображають політичні дискусії, протоколи політичних зібрань, газетні статті тощо. Письменники орієнтуються також на наукове відображення дійсності, що знаходить свій прояв у своєрідному синтезі художності і науковості. Принцип науковості виявляється в документальності романів, що базуються на вивченні фактів життя і на адекватному його відображенні на сторінках творів.

У ХХ сторіччі французькі романісти знову повертаються до певних МЖ що дають зовнішню форму твору: роман-репортаж, роман-щоденник. Але на відміну від ХVІІІ сторіччя це значно більш ускладнені та поліморфні структури. Цікавим є той факт, що присутність МЖ в тексті твору дає поштовх для розвитку розповідання і відіграють значну роль в генезисі мовленнєвої структури роману. В романах цього періоду ми спостерігаємо таке явище як персоналізація мовлення героїв твору. Часто письменники досягають цього через використання типових висловлювань, що стають немов би « візитною карткою » персонажу. Особливо це притаманно для героїв В *Пошуках втраченого часу* Марселя Пруста. Зміни, що сталися в реальному житті завдяки науково-технічному прогресу, зумовили появу в тексті твору таких МЖ як телефонна розмова, радіопередачі тощо. В романах цього періоду ми спостерігаємо не тільки значне збагачення видів мовленнєвих жанрів, але й істотні нововведення в підході їх до використання та введення в структуру художнього тексту. Використання авторами МЖ виходить на якісно новий психологічно-асоціативний рівень, пов'язаний з врахуванням законів психології і психофізіології. Письменники вда-

ються до прийому синтезу мистецтв і стилей, використовуючи психофізіологічний вплив слова, та використовують поетику міфа для створення соціально-філософських узагальнень. Намагаючись вплинути на почуття читача, митці викликають в нього не тільки певні відчуття, але й образні асоціації. Вони використовують при цьому можливості слова як другої сигнальної системи, що може розгортатися в будь-яке відчуття і викликати різноманітні зорові, звукові і тактильні образи, оскільки за законом синестезії образ, збуджуючи одні почуття, тягне за собою непрямо асоціативну участь інших, а це, як наслідок, дозволяє мати цілісну уяву про зображуєми предмет або явище.

Уводиться в текст МЖ можуть непрямим засобом (шляхом переказу), частково, або повністю, з порушенням або з збереженням притаманної їм форми. Важливу роль при цьому відіграють типографічні засоби. Дуже часто письменники використовують курсив, великі літери тощо, щоб відокремити МЖ від загального тексту. В результаті аналізу ми визначили такі форми присутності МЖ в романі як

1) потенційна: маються на увазі випадки, коли МЖ не є присутнім у тексті, а лише згадується, на нього робиться посилання, або натяк;

2) часткова: непряма форма передачі змісту, цитування або імбрікація;

3) змішана: випадки коли частина МЖ цитується, а частина переказується;

4) ідентичне відтворення: повне відтворення МЖ з усіма його формальними та змістовними особливостями. Цікавими є приклади, коли текст МЖ передано майже фотографічно з повним збереженням типографії або зі вставленими малюнками.

Ми розглядаємо також як комплексне надання МЖ випадки присутності « жанр в жанрі », або перехреснення жанрів. Для нас найбільш цікавими є ті випадки, коли повністю ідентично переданий текст є самостійним текстом в структурі художнього твору і являє собою об'єкт реальної дійсності, перенесеної на сторінки роману. Щодо присутності МЖ в композиційно-мовленнєвій системі художнього твору, то ми можемо констатувати наявність МЖ як в мовленнєвій партії автора в розповіданні, описі та роздумах. (автор може супроводжувати МЖ коментарем, в якому він надає інформацію щодо екстралінгвістичних чинників МЖ (почерк, інтонація тощо), його прагматичного навантаження або сприйняття його героєм) так і в мовленнєвій партії персонажів (інколи навіть з відображенням процесу створення МЖ)

Нами були виявлені також випадки коли МЖ, які насправді не існують в умовній дійсності твору, були вигадані героями для створення певної ситуації, щоб дізнатися про думки і наміри інших персонажів.

Мовленнєві жанри відчувають певні трансформації в структурі художнього тексту. Семантичні трансформації є наслідком порушення форми МЖ в випадках його часткової присутності на сторінках твору. Одним з різновидів трансформацій є протиріччя форми та змісту МЖ, що часто має своє функціональне навантаження.

Трансформації МЖ можуть також проявлятися по трьом визначеним нами групам факторів:

Фактори що схематично належать до групи, яка стосуються характеристики співрозмовників та відносин між ними можуть набувати таких трансформацій як:

- 1) розширення кола комунікантів;
- 2) порушення мовленнєвих реєстрів.

Трансформації, що мають відношення до групи факторів, пов'язаних з метою комунікації, або що мають зв'язок з певною сферою діяльності:

- 1) набуття нових прагматичних функцій;
- 2) невідповідність професійному статусу.

До трансформацій, пов'язаних з третьою групою факторів щодо умови комунікації належать:

- 1) порушення часово-просторових характеристик;
- 2) невідповідність використання письмових чи усних форм.

Як правило, трансформації МЖ тісно пов'язані з функціями МЖ в тексті роману.

За нашою гіпотезою, МЖ, вставлені в структуру художнього тексту, можуть відігравати суттєву, якщо не основну роль, у методі відображення автором дійсності а для читача є іноді показником ставлення письменника до самої дійсності. МЖ можна порівняти з призмою, через яку автор відтворює реальний світ в своєму творі. Умовно ми можемо виділити три типи відображення дійсності у романі: реалістичний, критичний та сюрреалістичний. Французький роман реалістичного напрямку, який тяжіє до якнайбільш правдоподібного відображення дійсності, характеризується значним розширенням репертуару вставних мовленнєвих жанрів В текстах романів Оноре де Бальзака, Стендаля, Гюстава Флобера, Ерве Базена та ін. все частіше зустрічаються такі мовленнєві жанри як юридичні документи, зразки рекламних проспектів, наукові та історичні довідки, уривки з газетних статей та радіопередач, виступів політичних лідерів тощо. Багато з цих МЖ мають автентичний характер. Використовуючи їх в мовленнєво-композиційній структурі твору, автор намагається створити у читача враження правдоподібності та документальності зображуваних подій.

На думку Ю. Лотмана, будь-який текст, вставлений в художній твір (особливо якщо це текст документальний і виступає як реалія, запозичена з зовнішнього світу) вже створює певну опозицію реально/умовно, при якій « вставний » текст сприймається як текст, а оточуючий його простір сприймається читачем як « реальність » [7].

Романи сатиричного характеру, завданням яких є критика зображуваних сторін дійсності, теж не втрачають тісного зв'язку з реальністю. Більш того, відображені в них явища та події повинні бути впізнаваними читачем. МЖ в романах цього типу виконують подвійну роль. По-перше, це референційна функція: МЖ можуть асоціюватись в свідомості читача з певними подіями та сферами життя. Так, наприклад, в романі Анатолія Франса *Острів пінгвінів* сфера релігії представлена такими МЖ як проповідь, богословські диспути, біблейські сюжети тощо. По-друге, ефект комічності та бурлеску, що є основними засобами сатири, створюється в романі саме через свідоме порушення законів МЖ. Так, наприклад, у романі Мотеск'є *Персидські листи* комічний ефект створюється

за рахунок протиріччя між дотриманням форми МЖ (лікарський рецепт) та невідповідністю його змісту.

На відміну від перших двох типів романів (реалістичного та сатиричного напрямків) в романах третього типу акцент робиться не на зв'язку з реальністю, а на запереченні її. Це притаманно для "нового" французького роману, або анти-роману: не сприймаючи реальність, автор або уникає цієї реальності і переносить центр ваги на внутрішній світ героїв, або виражає своє негативне ставлення до дійсності, зображуючи на сторінках роману світ абсурду та непорозуміння. МЖ можуть відігравати при цьому чи не найпершу роль. Так у романі Бориса Віана *Шумовиння днів*. Відчуття абсурдності у читача виникає не стільки від порушень законів матеріального світу, скільки від систематичного відхилення від норм мовлення. Тут ми зіткаємось ще з однією можливістю, яку надає введення автором МЖ – стратифікація та поглиблення умовної дійсності художнього твору.

Різні МЖ можуть створювати ефект багатоплановості та наявності декількох рівнів у художньому просторі. Досить часто в текстах роману присутні побутові діалоги, чи інші МЖ, що не мають сюжетної навантаженості, але є фоном для основної дії, відтіняють її, а іноді слугують явним контрастом для неї, як у вже ставшому класичному прикладі з роману Флобера *Мадам Боварі*, коли посвідчення в коханні Родольфа Еммі відбувається на фоні офіційних виступів на ярмарку та вручення нагород за найкращі породи у тваринництві.

Нами були виділені такі види стратифікацій побудованих на протиставленні:

- 1) приватного/суспільного;
- 2) особистого/професійного;
- 3) зовнішнього/внутрішнього.

Ще один з типів стратифікації, в якому значну роль відіграють МЖ, є розподіл часового простору роману на минуле, сучасне і майбутнє. Так певний МЖ (художній твір, пісня, записка тощо) може асоціюватись у персонажа з конкретним періодом його життя і повертати його в думках у цей період. Такий МЖ, як лист, може пов'язувати одночасно минуле, сучасне і майбутнє: спрямований завжди в майбутнє, в момент написання він є безпосереднім відбитком сучасного стану, а в момент отримання адресатом він є уже фактом минулого. МЖ, присутні у мовленнєвій структурі твору, можуть надавати також можливість часово-просторових трансформацій в умовній дійсності роману. Так, наприклад, в романі О. де Бальзака *Євгенія Гранде* один той самий лист з'єднує момент написання листа Шарлем з моментом його читання Євгенією:

В відносинах автор – текст – читач ми виділяємо план автора і план читача. Так для автора дуже важно володіти певними МЖ. Це пояснює той факт, що часто створенню роману передують велика робота по збиранню фактів, документів, різних нотаток, МЖ, що слугують підготовчим матеріалом для написання твору і часто лягають в основу його сюжету. Ще один фактор, що вивчається нами, є вплив індивідуального стилю автора на МЖ, що відтворені у романі. Для автора важно також враховувати мовленнєву компетенцію та репертуар мовленнєвих жанрів, якими володіє читач.

Щодо читача, то МЖ слугують для нього джерелом інформації різного роду:

1) інформацію про події, що відбулися;

(Вони можуть виконувати функції оповіді чи опису)

2) характеристику персонажів; (Так, використання в мовленні вторинних МЖ – цитат з художніх творів свідчить про освіченість та начитаність персонажів. МЖ можуть також слугувати розкриттю психології персонажу давати більш повну і глибоку його характеристику.

3) про стосунки між героями твору.

Значну роль при цьому відіграє семіотичний характер МЖ та діалогічні зв'язки, що виникають між ними.

Висновки. Основні результати дослідження місця та ролі мовленнєвих жанрів в текстах французьких романів XVIII – XX ст. полягають у наступному:

1. Репертуар мовленнєвих жанрів, присутніх у творах французьких романів постійно збагачується на протязі XVIII-XX сторічч. У XVIII сторіччі вони слугують моделлю для побудови структури твору; у XIX сторіччі в тексті французького роману представлені МЖ, що відносяться майже до всіх сфер мовленнєвої діяльності; у XX сторіччі ми знову констатуємо звернення французьких письменників до МЖ як моделі побудови роману, але вже на більш високому якісному та кількісному рівні. У XX сторіччі ми також спо-

стерігаємо ускладнення функції МЖ в художньому тесті (дуже часто вони несуть подвійне або потрійне навантаження) а також форм присутності (для XX сторіччя характерна комплексна форма введення МЖ у текст).

2. МЖ використовуються письменниками не тільки для відтворення явищ реальної дійсності та створення ефекту правдоподібності, але й являються важливим засобом передачі експліцитної та імпліцитної інформації, й також відіграють значну роль у активізуванні уваги читача. Вони допомагають створити глибинні, багаторівневі структури в тексті роману.

3. Важливою особливістю МЖ (особливо це притаманно письмовим МЖ) є його подвійна природа – можливість фігурувати в романі одночасно як текст і як об'єкт матеріальної дійсності.

4. МЖ виконують також важливі внутрішні функції у сюжетному просторі роману

5. В тексті роману МЖ можуть зазнавати значних трансформацій, зумовлених або зумовлених впливом контексту або їх функціональними навантаженням.

Нами були накреслені лише основні напрямки дослідження МЖ в структурі художнього тексту. Постійна поява нових МЖ, пов'язаних з розвитком сфери віртуальної комунікації, та нові підходи до літературного тексту зумовлюють перспективи подальшого вивчення цієї проблеми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1979. 423 с.
2. Austin J. How to Do Things With Words. Cambridge University Press, 1962. 176 с.
3. Searle J. Speech Acts. Cambridge University Press, 1969. 202 с.
4. Foucault, M. L'archéologie du savoir. Paris: Gallimard, 1969. 257 p.
5. Wittgenstein, L. Philosophical Investigations, New York: Macmillian Publishing, 1968. 250 c
6. Lepetiuk I. G. La présentation schématique du genre du discours// Actes du colloque des jeunes chercheurs (CJLNQGEC). Université Paul Valéry Montpellier III, 2000. P. 209-216.
7. Лотман Ю.М. Культура и взрыв. М.: Гнозис; «Прогресс», 1992. 272 с.

REFERENCES

1. Bakhtin M. M. Esthetic of speech creation . M.: Iskusstvo, 1979. 423 c.
7. Lotman Y.M. Culture and explosion. M.: Gnozis «Progress», 1992. 272 c.

The plays and role of speech genres in the structure of French novel of XVIII-XX s.

I. G. Lepetiuk

Abstract. The research is based on the M. Bakhtin's theory of speech genres, according to which speech communication, including artistic communication, is realized through a variety of genres of speech. The artistic text is considered as a secondary speech genre, which arises in the conditions of cultural communication and in the process of its formation absorbs a variety of primary genres. The article presents the results of investigation of the plays and role of speech genres in the structure of French novel of XVIII-XX s. It examines the evolution of this process, different forms of the presence of a great variety of speech genres in the novel as well as their functions.

Keywords: discourse, speech genre, artistic communication, French novel, secondary speech genre, primary genre.